

(1). Περιέχει μὲν ἢ ἠθικῆ συνειδήσις νοητικόν τι ἢ γνωστικόν στοιχείον (ὀνόμαζε τοῦτο ἀντίληψιν ἢ λόγον ἢ ὅπως ἄλλως θέλεις), ἀλλ' οὐχὶ τοῦτο μόνον. Δὲν πρέπει νὰ γνοῶμεν σπουδαίους παράγοντας, τὰ συναισθήματα καὶ τὰς ὀρμὰς, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος.

(2) Δὲν ὑπάρχει σύμφυτος γνώσις ἢ ἀντίληψις ἠθικῶν διακρίσεων, ὡς ἀξιοῦσιν οἱ ἄκροι ἐνορατικοί· ἐὰν δὲ πῆρθε, πάντες οἱ ἄνθρωποι θὰ συνεφέροντο καὶ θὰ συνεφώνουν ἐν ταῖς ἑαυτῶν κρίσεσιν, ὅπερ ὄμως δὲν συμβαίνει. Μηδεὶς δ' εἶπη ὅτι ὁ ἠθικός νόμος ἐπεσκοπίσθη καὶ ἐξηφανίσθη ἐν ταῖς ἀγρίαις φυλαῖς¹⁾. Ἐὰν ἢ τοῦ χώρου καὶ χρόνου παράστασις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ φθαρῇ καὶ νὰφανισθῇ εἰς ὅλας ὁμάδας ἀνθρώπων, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαφανισθῶσιν αἱ ἐκ τῶν προτέρων ἠθικαὶ μορφαί; Ὁ Κάντιος, ὡς φαίνεται, πιστεύει ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅστινες φαίνονται ὅτι ἀμοιροῦσι συνειδήσεως, δὲν στεροῦνται ὡς ἀληθῶς αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς ὀλιγωροῦσι τῶν ὑπαγορευσέων αὐτῆς²⁾. Ἀναμφιδόλως ἀληθεύει τοῦτο ἐπὶ τινῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι γενεαὶ ὅλκι καὶ λαοὶ ὅλοι ἐγνώρισαν μὲν τοὺς ἠθικοὺς νόμους, ὡς ἡμεῖς νῦν, ἐσκεμμένως δὲ καὶ ἐκ προνοίας ἠρνήθησαν νὰ ὑπακούσωσιν εἰς αὐτούς. Ἀλλ' ἂν καὶ οἱ ἄνθρωποι, δύναται τις νὰ εἶπη, διαφέρονται καὶ διαφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα, ὅμως ἀποδέχονται βεβαίως θεμελιώδεις ἠθικὰς ἀρχὰς ὡς αὐτοδήλους καὶ ἀναγκαστικὰς. Οὕτως ὑπὸ πάντων ψέγεται ἡ σκληρότης καὶ ἐπαινείται ἡ εὐμένεια. «Εἶναι ψυχολογικὸν γεγονός,» λέγει ὁ Lecky³⁾, «ὅτι ἔχομεν κατ' ἐνόρασιν καὶ ἄμεσον συνειδήσιν, ὅτι αἱ φιλόανθρωποι καὶ εὐμενεῖς κλίσεις ἡμῶν εἶναι ὑπέρτεραι τῶν σκληρῶν καὶ κακεντρεχῶν»⁴⁾. Ἀλλ' ἀνθρωπολόγοι καὶ ἱστορικοὶ παρατίθενται πολλὰ

1) Πρὸς. Λεβνίτιον, Nouveaux Essays I, κεφ. II, § 12.

2) Πρὸς. Kritik d. prakt Vernunft καὶ Religion innerhalb d. Grenzen d. blossen Vernunft, σελ. 285, 285.

3) History of European Morals, τομ. I, σελ. 99 κέ.

4) Ὁ P. Rée παρέχει μακρὸν κατάλογον τῶν τῆν δοξασίαν ταυτηναι κρινόντων συγγραφέων (Entstehung des Gewissens, σελ. 9, 10, 25—27)-

γεγονότα, δι' ὧν φαίνεται ὅτι ἀνασκευάζονται αἱ γνώμαι αὐταὶ ἢ τοῦλάχιστον καθίστανται ἀμφισβητήσιμοι¹). «Συνείδησις,» λέγει ὁ Burton, δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ πρὸς ἀνατολὰς Ἀφρικῇ καὶ μεταμέλεια ἐκεῖ εἶναι ἡ ἔκφρασις θλίψεως διὰ παραλειφθείσας εὐκαιρίας διαπράξεως φόνου. Ἡ ληστεία φέρει εἰς τὸν ἄνθρωπον τιμὴν καὶ δόξαν, καὶ ὁ φόνος—τὸ δὲ φρικαλεώτατον, τὸ κατὰ μέσας νύκτας ἐγκλημα εἶναι τὸ κάλλιστον—ἀναδεικνύει τὸν ἥρωα²). «Οἱ Ἀραβες λησταί,» λέγει ὁ Burckhardt, «νομίζουσι τὸ ἔργον αὐτῶν ἐντιμὸν καὶ τὸ ὄνομα *harainy* (ληστής) εἶναι ἐκ τῶν κολακευτικωτάτων προσηγοριῶν τῶν εἰς νεαρὸν ἥρωα διδομένων³). Ὁ Ga'braith, πράκτωρ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς, περιγράφει τοὺς Σιoux ὡς «θρησκολήπτους, βαρβάρους καὶ εἰς ὑπερβολὴν δεισιδαίμονας. Αἱ πλεῖσται τῶν κακιῶν θεωροῦνται ὑπ' αὐτῶν ἀρεταί. Κλοπή, ἐμπρησμός, ἀρπαγή, φόνος ὑπολαμβάνονται ὡς μέσα διακρίσεως· καὶ οἱ νεαροὶ Ἰνδοὶ ἐκ παιδῶν διδάσκονται νὰ νομίζωσι τὸ φονεῦν τὴν μεγίστην ἀρετὴν⁴). «Ἐν Tahiti παρετήρησαν οἱ ἱεραπόστολοι ὅτι τὰ δύο τρίτα τῶν παιδίων, οὐχὶ ὀλιγώτερα, φονεύονται ὑπὸ τῶν γονέων αὐτῶν⁵). «Ἐν ὄντι δὲν ἐνθυμοῦμαι οὐδὲ κἂν μίαν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἄγριός τις νὰ μνημονεῦται ὡς ἐπιδείξας οἷονδήποτε σημεῖον ἐλέγχου τῆς συνειδήσεως· μόνον δ' ἅπαξ που, καθ' ὅσον μνημονεύω, ἄνθρωπος ἀνήκων εἰς τὰς κατωτέρας φυλάς ἐδικαιολόγησε πράξιν τινα ἀποφαίνων αὐτὴν διαρρήδην ὡς δικαίαν, ὅτε δηλαδὴ ὁ κ. Hunt ἠρώτησε νεαρὸν τινα ἐκ τῶν νήσων Fidji, διὰ τί ἔσφαξε τὴν ἐαυτοῦ μητέρα⁶). Ὁ δὲ Δαρβίνος δὲν πιστεῦει ὅτι ἡ πρωτογενὴς συνείδησις ἐλέγχει τινὰ ἀδικήσαντα τὸν ἐχθρὸν αὐτοῦ. «Μᾶλλον

1) Ἀκριβὴς σύνοψις τοιούτων γεγονότων εὑρηται παρὰ τῆς Williams. *A Review of Evolutional Ethics*, σελ. 466 κέ. *Réc.*, σελ. 13 κέ. Σπενσέρ, *Inductions*, σελ. 225 κέ. Ὅρα περὶ τούτου προσέτι Λώκκιον, *Essays*, I κεφ. II.

2) *First Footsteps in Eastern Africa*, 176.

3) *Wahali*, σελ. 121.

4) Lubbock, *Origin of Civilization*, σελ. 397—398.

5) Αὐτόθι.

6) Αὐτ. σελ. 405.

θὰ ἤλεγχεν αὐτόν, ἐὰν μὴ ἐξεδικεῖτο. Ἐὐὸ ἀποδιδόναι ἀγαθὸν ἀντὶ κακοῦ, τὸ ἀγαπᾶν τὸν ἐχθρὸν εἶναι διάρμα καὶ ὄψος ἠθικότητος, εἰς ὃ εἶναι ἀμφίβολον, ἐὰν τὰ κοινωνικὰ ὀρμέμφυτα αὐτὰ ἀφ' ἑαυτῶν θὰ ὠδήγουν ποτὲ ἡμᾶς. Ἐὰ ὀρμέμφυτα ταῦτα ἐμοῦ μετὰ τῆς συμπαθείας ἔπρεπε πρότερον ἱκανῶς νὰ καλλιεργηθῶσι καὶ νὰ ἐπεκταθῶσι, συνεπικουροῦντος τοῦ λόγου, τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀγάπης ἢ τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ, ἄχρις οὔ τοιοῦτο χριστοῦν παράγ- γελμα ἐπινοηθῆ καὶ γίνῃ ἀποδεκτόν»¹⁾).

(3) Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ποδείξωμεν τὸ ἔμφυτον τῆς συν- ειδήσεως ἀναφερόμενοι εἰς τὰς ἀρχὰς τὰς παρὰ πάντων ὠμο- λογημένας ὡς ὀρθὰς. Ἡθικοὶ τινες ὀμολογοῦσι μὲν τὴν ἀλή- θειαν τῆς γνώμης ταύτης, ἀλλ' ἐπιμένουσιν ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι σύμφυτος. Εἶναι μὲν, λέγουσιν, ἀληθὲς ὅτι τῶν ἀνθρώπων αἱ ἠθικαὶ κρίσεις διαφέρουσιν ἀλλήλων, ὅτι χρονικὴ τις περίοδος ἢ φυλὴ δύναται νὰ ἐπαινῆ τὸ παρ' ἄλλης φεγόμενον· ἀλλὰ πάντες οἱ λαοὶ κατὰ πάντας τοὺς χρόνους συμφω- νοῦσιν ἐν τούτῳ, ὅτι μορφαὶ τινες διαγωγῆς εἶναι κρεῖττονες, ὕψηλότεραι, εὐγενέστεραι ἄλλων, ὅτι τὸ δίκαιον κρεῖττον τοῦ ἀδίκου, ὅτι ὑπείκομεν καὶ ὑποκύπτομεν εἰς τὸ κῦρος. Ταύτης δὲ κυρίως τῆς θεωρίας ὑπερεμάχησαν οἱ Σχολαστικοί,²⁾ δοξάζοντες ὅτι ἔχομεν σύμφυτον δεξιότητα, τὴν συντήρησιν, λέγουσαν ἡμῖν ὅτι ὀφείλομεν νὰ ποιῶμεν τὸ δίκαιον καὶ νὰ φεύγωμεν τὸ ἀδίκον.

Ἄλλὰ δεξιότης τοιαύτη δὲν ὑπάρχει. Ἡ πρότασις : τὸ δί- καιον πρακτέον καὶ τὸ ἀδίκον φευκτέον, εἶναι, ὅπως πᾶσαι αἱ τοιαῆται γενικαὶ προτάσεις, ἀποτέλεσμα ἀφαιρέσεως. Ἐκ τῆς ἐμπειρίας διδασκόμεθα ὅτι τινὲς μὲν ἐπὶ μέρους πράξεις παρα- κολουθοῦνται ἐν τῇ συνείδησει ὑπὸ συναισθημάτων ὑποχρεώσεως καὶ ἐπιδοκιμασίας, ἄλλαι δὲ συνείρονται μετὰ συναισθημάτων ἀποτροπῆς καὶ ἀποδοκιμασίας. Ἐὰς δὲ πράξεις ταύτας ὑπάγομεν εἰς γενικὰς κατηγορίας, καλοῦντες τὰς μὲν δικαίας, τὰς δὲ ἀδί- κους. Ἐὐὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ὀφείλει τις νὰ πράττῃ τὰ δίκαια καὶ

1) The Descent of Man. σελ. 113, σημειώσεις.

2) Πρὸβλ. κερ. ΙΙ. § 3 (1).

νάπέχῃται τῶν ἀδίκων, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι τινὲς μὲν μορφαὶ τῆς διαγωγῆς προκαλοῦσι συναισθήματα ὑποχρέσεως καὶ ἐπιδοκιμασίας, τινὲς δὲ τὰναντία. Ἡ πρότασις ἄρα, ὅτι ὀφείλω νὰ ποιῶ τὸ δίκαιον καὶ νὰ ποφεύγω τὸ ἀδίκον, εἶναι γενικὴ τις ἔκφρασις τοῦ ὅτι συναισθάνομαι ἐμαυτὸν ὑπόχρεον νὰ ποιῶ τινὰς πράξεις καὶ νὰπέχωμαι ἄλλων· εἶναι γενικὴ τις πρότασις ἢ συμπέρασμα ἀπὸ τῶν γεγονότων τῆς ἐμπειρίας συναχθέν, οὐχὶ ἐκ τῶν προτέρων κρίσις τοῦ λόγου.

(4) Καὶ ἂν ἠλήθευεν ὅτι ἠθικαὶ τινες κρίσεις ἔχουσι κῶρος καθολικόν, τοῦτο δὲν θὰ ἦτο ἀναγκαῖα ἀπόδειξις τοῦ ὅτι αὗται εἶναι σύμφυτοι. Διότι, θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι τὰ ἐπακολουθήματα γενικῶς ἐπικρατούντων ἔργων.

(5) Οὐδ' ἐκ τοῦ ὅτι ἀποφάνσεις τινὲς τῆς συνειδήσεως ὑπάρχουσιν «ἄφ' ἑαυτῶν ἐναργεῖς καὶ ἀναγκαῖαι», εἶναι δυνατόν νὰ ποδειχθῇ τὸ ἔμφυτον αὐτῆς. Ἀληθὲς μὲν εἶναι, ὅτι προτάσεις, οἷαι ἡ κλοπὴ εἶναι ἀδίκον, ὁ φόνος ἀδίκον, ἡ χρηστότης καλὸν κ.τ.λ. ραίνονται πρὸς ἡμᾶς, τέκνα ὄντας τῆς εἰκοστῆς ἑκατονταετηρίδος, ἀναγκαῖαι καὶ αὐτόδηλοι. Ἀλλὰ δύνανται ἀποχρώντως νὰ ἐρμηνευθῶσι δίχα καταφυγῆς εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ ἔμφυτου, ἴτις ἐπὶ τέλους εἶναι ἀπλή ὁμολογία ἀγνοίας. Ὡς ἀνωτέρω εἶλομεν, αἱ παραστάσεις πράξεων τινῶν, οἷον φόνου καὶ αὐτοθυίας, παρακολουθοῦνται ἐν τῇ συνειδήσει ὑπὸ ἰδίων τινῶν συναισθημάτων ἠθικῶν καλουμένων, ἅτινα ἐλλείπουσι ἐν ταῖς παρατάσεσιν ἄλλων τινῶν πράξεων ἢ πραγμάτων· τοιαῦτα συναισθήματα δὲν ἐπεγείρονται ἐν ἐμοί, ὅταν ἔχω τὴν παράστασιν δένρου ἢ ὄρου. Ὅταν δὲ παράστασις τις παρακολουθῆται ὑπὸ ὧν συναισθημάτων τούτων, τὸ δι' αὐτῆς παραστατὸν καλοῦμεν ἰκαίον ἢ ἀδίκον. Ὅτι ἡ κλοπὴ ἢ ἄλλη τις πράξις εἶναι ἀδίκος, οὗτο σημαίνει ὅτι ἡ παράστασις τῆς πράξεως ταύτης συνείρεται ἐν τῇ συνειδήσει μετὰ συναισθημάτων ἀποδοκιμασίας κ.τ.λ. Ὄθεν ἡ κρίσις : ἡ κλοπὴ εἶναι ἀδίκον, ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν πρόκριν, ὅτι πράξις καταδεδικασμένη καὶ ἀπηγορευμένη καταδικάζεται καὶ ἀπαγορεύεται. Ἐὰ ὀνόματα κλοπῆ, μοιχεῖα, λητεία, φόνος κτλ. ἐμπεριέχουσι πᾶν τὸ ἐκφραζόμενον διὰ τοῦ ἀπηγορευμένου «κακὸν» ἢ «ἀδίκον»· οὐ μόνον δηλοῦσι παρα-

στάσεις πράξεων, ἀλλὰ καὶ τὴν περὶ τῶν πράξεων τούτων γνώμην ἡμῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κρίσις εἶναι ἢ ὑπὸ τοῦ Καντίου καλουμένη ἀναλυτικὴ κρίσις, τ. ἔ. κρίσις, ἧς τὸ κατηγορούμενον εἶναι οὐδὲν ἄλλ' ἢ ἐπανάληψις τοῦ ὑποκειμένου. Τοιαῦται κρίσεις εἶναι πάντοτε ἀναγκαῖαι καὶ αὐτόδηλοι· τὸ κατηγορούμενον ἐνταῦθα εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ὑποκείμενον ἢ ἀπλῶς ἄλλη τις τούτου διατύπωσις. Καὶ εἰάν **ἀντιλαμβάνωμαι** ὅτι πράξις τις εἶναι δικαία ἢ ἄδικος, συμβαίνει τοῦτο, διότι ἢ πράξις αὕτη ἐπεγείρει ἐν ἐμοὶ συναισθήματα, ὧν ἕνεκα ἐπιδοδοκιάζω ἢ ἀποδοκιάζω αὐτήν¹).

7. Κριτικὴ τῆς θεωρίας τῆς κατὰ συναίσθημα ἐνοράσεως.—Τούτων οὕτως ἐχόντων, τὸ περὶ τοῦ ἐμφύτου τῆς συναισθήσεως ἢ τῆς ἠθικῆς κρίσεως ζήτημα δεόν νὰ διατυπωθῆ ἄλλως πως. Τὰ συναισθήματα, ἐρωτῶμεν, τὰ παρακολουθοῦντα παραστάσεις τινὰς εἶναι ἀρχαῖαν διὰ συνειρμῶ συνδεδεμένα πρὸς ταύτας τὰς παραστάσεις, τ. ἔ. πάντοτε αἱ ὑφ' ἡμῶν νῦν ὡς δίκαιαι καὶ ἄδικοι χαρακτηριζόμεναι πράξεις προκαλοῦσιν ἐν τῇ συνειδήσει τὰ μνημονευθέντα συναισθήματα καὶ πάντοτε προσκέλευσαν αὐτά;

Δισκόλως δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῆ τοῦτο. Ἐνεῶ τις, φυλῆ, ἔθνος, τάξις, αἵρεσις ἢ καὶ ἄτομον δύναται πράξιν τινα, ἢν ἄλλο τι βλέπει μετ' ἀδιαφορίας ἢ ἀποστροφῆς καὶ ἀπεχθείας, νὰ θεωρῆ ὡς δικαίαν. Οὐχὶ ἄνευ ὀδύνης καὶ φρίκης ἀναγινώσκομεν τὰς περὶ μονομαχικῶν ἀγῶνων διηγήσεις, οὕς ἢ ἀγνοτάτη Ρωμαία παρθένος ἐθεάτο δίχα τῆς ἐλαχίστης ἠθικῆς ἀδημονίας. Ἰὸν ὀρθόδοξον Ἰουδαῖον ἐλέγχει ἡ συνείδησις, εἰάν τὸ Σάββατον ἀνάψῃ ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ πῦρ, τὸν Ἰνδὸν τῶν ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, εἰάν γίνῃ αἴτιος τοῦ θανάτου δαμάλεως, τὴν Ὀθωμανίδα εἰάν ἐκκαλύψῃ τὸ πρόσωπον. Ὁ ἀρχαῖος Ἰσλανδὸς ἐθεώρει τὴν ἐκδίκησιν οὐ μόνον γλυκεῖαν, ἀλλὰ καὶ ἀξιέπαινον καὶ τιμητικὴν, καὶ «πιθανώτατα οὐδέποτε εἰς Κελτοῦ ἀρχηγοῦ τὸν νοῦν ἐπέλθεν, ὅτι ἢ

ληστεία ἀπλῶς ὡς ληστεία εἶναι πράξις κακὴ καὶ ἐπονείδιστος»¹⁾).

Ἐὰν τὰ συναισθήματα ταῦτα τοῦ καθήκοντος κτλ. ἦσαν ἀρχῆθεν καὶ ἀναποσπástως συνδεδεμένα μετὰ τινῶν τρόπων διαγωγῆς, ἔπρεπε παρὰ πάσης γενεᾶς καὶ παρὰ πάσης φυλῆς νὰ περιμένωμεν τὴν ἐκφορὰν τῶν αὐτῶν κρίσεων. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν τὰ συναισθήματα ταῦτα οὔτε νὰ προσθέσωμεν εἰς τινὰς παραστάσεις οὔτε νὰ αφαιρέσωμεν ἀπ' αὐτῶν. Δὲν θὰ ἦδυνάμεθα παιδεύοντες οὕτως εἰπεῖν νὰ ποσπάσωμεν αὐτά· τὸ δ' ἀληθές εἶναι ὅτι οἱ γονεῖς ἡμῶν καὶ διδάσκαλοι οὐ μόνον ἐπεγείρουσιν ἐν ἡμῖν παραστάσεις, ἀλλὰ καὶ περιάπτουσιν εἰς αὐτάς οἷονεὶ κρασπεδόν τι ἠθικόν. Αἱ λέξεις, ἃς διδασκόμεθα ὑπ' αὐτῶν νὰ λέγωμεν καὶ νὰ νοῶμεν, εἶναι σημαντικαὶ οὐ μόνον ἐννοιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀξιῶν. Ἐὰν ὀνόματα **φόνος, ληστεία, κλοπή, εὖνοια, φιλαλήθεια, αὐταπαρνησία**, δηλοῦσιν οὐ μόνον πράξεις καὶ μορφὰς διαγωγῆς καὶ διαθέσεις τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ καὶ ὁρμὰς ἡμῶν καὶ συναισθήματα εἰς αὐτάς ἀναφερόμενα. Ἐὰν παρελθὼν μεταβιβάσει εἰς τὸ παρὸν τὰς ἑαυτοῦ παραστάσεις μετὰ τῆς περιβαλλούσης αὐτὰς ἠθικῆς ἄλλω. Ἐὰν δὲ παρὸν ἄλλοιοὶ πολλάκις τὰς ἐκτιμήσεις αὐτοῦ, ὥστε πράξεις ἄλλοτὲ ποτε συνειρόμεναι ἐν τῇ συνειδήσει μετὰ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων συμβαίνει νὰ ποβάλλωσι τὸ πρότερον περιέχον αὐτάς κρασπεδόν ἢ νέουσι νὰ ἐπεγείρωσι συνειρμούς. Ὁ ἀμαρτωλὸς τῆς χθὲς γίνεται ὁ ἅγιος τῆς αὔριου.

8. Γένεσις τῆς συνειδήσεως.— Ἄς ἐξετάσωμεν νῦν πῶς γενεσιουργεῖται ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Εἰς τὴν μετὰ τῶν ἠθικῶν συναισθημάτων σύνδεσιν τῶν παραστάσεων πράξεων τινῶν συντελεῖ μέγαν ἢ ἀγωγὴν. Οἱ παῖδες ἀναγκάζονται νὰ παρατηρῶσιν ὅτι πράξεις τινὲς δὲν τυγχάνουσι τοῦ ἐπαίνου τῶν περὶ αὐτούς. Συνοφρυώσεις, ἄγρια βλέμματα, νεύματα καὶ κινήματα τῆς κεφαλῆς, ἀυστηροὶ λόγοι καὶ ἄλλα σημεῖα δυσαρεστησεως προηγούμενται καὶ ἐπακολουθοῦσιν εἰς τρόπους τινὰς τοῦ πράττειν. Ὁ παῖς αὐτομάτως κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη μιμνεῖται τὰς

1) Macaulay, ὃν παρεθέτει ὁ Bain, Emotions and Will, σελ. 280.

ἐκδηλώσεις ταύτας τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ ἄρχεται αὐτὸς οὗτος νὰ δυσανασχετῇ πῶς διὰ τινὰς πράξεις. Λυπεῖται προσέτι καὶ ἰργίζεται, ἐάν τινες πράξεις ἀπευθύνονται πρὸς αὐτὸν καὶ αὐθορμήτως ἄχθεται ἐπ' αὐταῖς ἢ ἀγανακτῶν ἀποκρούει ταύτας. Λόγοι ἐπιτακτικῶς ἐξαγγελλλόμενοι πρὸς τοῦτον παρὰ τῶν γονέων ἢ ἄλλου τινὸς ἀνωτέρου ἐπεγείρουσιν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ συναισθήματα καταναγκασμοῦ καὶ κωλύσεως· συναισθάνεται ὀρμέφυτος ὅτι **ὀφείλει** νὰ ποιήσῃ ἢ νὰ μὴ ποιήσῃ πράξιν τινὰ¹⁾.

Ἡ ἐπιτέλεσις πράξεων αὐστηρῶς ἀποδοκιμαζομένων καὶ διαρρήδη ἀπαγορευομένων ἔχει πολλάκις δυσάρεστα ἐπακολουθήματα, φυσικὰ ἢ τεχνητά, ὧν ἡ ἀόριστος ἀνάμνησις ἐμποιεῖ φόβον καὶ ἀποστροφὴν. Πολλάκις προσέτι ἀκούει ὁ παῖς, ὅτι ὑπάρχουσιν ἄλλα τινὰ ὄντα μυστηριώδη, ἅτινα θὰ κολάσωσιν αὐτὸν

1) Πρβλ. *Sully*, *The Human Mind*, Τομ ΙΙ, σελ. 164 κ.έ. «Ἡ ἐπὶ τοῦ παιδὸς ῥοπή καὶ δύνάμις προσταγῆς τινος ὅσον δύνχται γὰρ ποδοθῆ ὅπως εἰς ἐμπειρίαν καὶ πρόγνωσιν τῶν ἐπακολουθημάτων. Ἐμφανίζεται πρωτὶ μὲν καὶ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν βαθμὸν καὶ τὴν ἰσχὺν τῶν περὶ τῆς ποιητικῆς ἐμπειριῶν. Ἐνταῦθα λοιπὸν νομίζω, πρόκειται ἡμῖν «φαινόμενον ὑπολείμματος», (*residual phenomenon*), ὅπερ ὀφείλομεν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὀρμέφυτον. Ἡ ὀρμέφυτος αὕτη πρὸς ἐξενεχθεῖσάν, προσταγὴν εὐλαθῆς ὑποταγῆς πρέπει ἐν μέρει νὰ νύχθῃ εἰς τὴν ὑπερτέραν δύνχμιν τῶν ἐξωθεν ἐρεθισμάτων ἢ καθ' ὅλου τῶν κατ' ἀίσθησιν ἀντιλήψεων ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ ἡμῶν. Ἐμφαντικὴ διαταγὴ (ἰδίᾳ ἐν τόνῳ ἰσχυρῷ, ὅξει, συνδεσμένῳ μετὰ βλέμματος ἀτενοῦς καὶ αὐστηροῦ) εἶναι τὸ ἰσχυρότατον μέσον πρώτης ἀρχῆς ἢ παραγωγῆς τῆς ἀντιστοίχου κινήσεως (ἢ κωλύσεως τῆς κινήσεως). Ὡστε κατὰ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ὑπ' ἄλλου ἐκτέλεσιν πράξεως, ἣτις ὡς θὰ ἴδωμεν, ἔχει τάσιν ἰσχυράν νὰ προκαλῆ μιμητικὴν ἀντίδρασιν. Ἡ δύνχμις αὕτη τῆς διὰ λόγων ἐξωθεν ὑποβολῆς, ἣς τὸ ἀποτέλεσμα εἶδομεν ἤδη ἐν τῇ συνήθει καὶ κανονικῇ πίστει, διαφωτίζεται καὶ ἐρμηνεύεται προσέτι καὶ διὰ τῆς ὑπνωτικῆς ὑποβολῆς, ἣν ἐσχάτως ὁ Guyau παρέβαλε πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγωγῆς καὶ εὔρε διδασκτικὴν ἀναλογίαν. (Ὁ Guyau παραδέχεται ὅτι ἡ ὑποβολὴ ἐξεγείρει ἐν τῷ ὑπνωτιζομένῳ συναισθημα τοῦ «ὀφείλει» ἢ τοῦ καθήκοντος, ὁμοίωτατον πρὸς τὸ ἠθικὸν συναισθημα Πρβλ. τὸ βιβλίον αὐτοῦ «Education et Héredité», κεφ. Ι) Ἄλλ' ἡ φυσικὴ ἐρμὴ τοῦ ὑπακούειν εἰς προσταγὰς εἶναι πλέον τι ἢ τοῦτο καὶ ἐμπειρίᾳ στοιχειῶν τι εὐλαθείας πρὸς πᾶν ὅ,τι ἄλλοι ἀληθῶς πολυτίμητον καὶ λόγου ἄξιον φρονοῦσι καὶ λέγουσι περὶ ἡμῶν, δηλαδὴ ἐκεῖνο, περὶ οὗ διελάβομεν ἐν τῇ κεφαλῇ τῇ ἐπιγραφομένῳ: ἀγάπη τοῦ ἐπαίνου».

διὰ τὴν ἀπειθειαν, ὁ δ' ἐκ τῆς προσδοκίας ταύτης παραγόμενος φόβος διὰ τὸ ἀδέβαιον καὶ μυστηριώδες τοῦ ἐν τῇ φαντασίᾳ παρισταμένου κακοῦ¹⁾ ἀποθαίνει ἰσχυρότατος. Τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος λέγουσιν πρὸς αὐτὸν ὅτι ὑπάρχει θεὸς ἀποδοκιμάζων καὶ τιμωρῶν τὰ κακὰ ἔργα. Καὶ τότε ἡ ὀρμέμφυτος ἔφεσις τοῦ ἐπαίτου, ἡ αἰεὶ ἐπαυξανομένη ἐπιθυμία τοῦ νὰ κρίνηται εὐμενῶς, ἀποτρέπει αὐτὸν πράξεων τινῶν καὶ προτρέπει ἐπ' ἄλλας. Ἀναπτυσσομένης μετὰ ταῦτα τῆς συμπαθείας, ἄρχεται οὐχὶ μικρὰν νὰ ἔχη δύναμιν ὡς ἐλατήριον πράξεως ἢ ἀγάπῃ. Ἡ τοῦ παιδὸς στοργὴ πρὸς πρόσωπα περὶ ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὸν θεὸν ὑπὲρ ἑαυτὸν ποιούσιν αὐτὸν εὐλαβῶς νὰ ἐπιμελήται, ὅπως ἀποφεύγῃ πᾶν τὸ δυσαρεστήσεως πρόξενον. Συμπάσχει μετὰ τῶν ἄλλων, ὁ λογισμὸς, ὅτι ἄλλους ἐλύπησεν, λυπεῖ αὐτὸν καὶ ἀποτρέπει τινῶν πράξεων. Ἀναπτυσσομένης δὲ τῆς διανοίας μαρθάνει ὁ πράττων νὰ νοῆ τὸ ἔλλογον ἀπαγορεύσεών τινῶν καὶ ἀποτρέπεται νὰ παραβαίῃ τὸν νόμον. Τὴν ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ ἀρξάμενην ἀγωγὴν αὐτοῦ συνεχίζει καὶ προάγει τὸ σχολεῖον καὶ ἐν ἐκτάσει ἡ κοινωνία. Πανταχοῦ οὗτος ἀνευρίσκει σημεῖα ἀποδοκιμασίας καὶ λύπης καὶ ἀκούει τὴν ἐντολήν: δὲν ὀφείλεις. (Ὅτω δὲ διδάσκεται νὰ φοβῆται τὸν νόμον καὶ νὰ πείθεται εἰς αὐτόν.

Τὰ διὰ τοῦ ἀποδοκιμαστικοῦ καὶ ἄξιωματικοῦ τόνου τῶν ἄλλων ἐπεγερθέντα συναισθήματα, τὸ συναίσθημα τῆς λύπης, ὁ τρόμος τῆς κολάσεως ἀνθρωπίνης τε καὶ θείας, ἡ ἀγωνία μήπως στερηθῇ τῆς ἀγαθῆς τῶν ἄλλων γνώμης, ὁ φόβος μὴ ἀμέσως ἢ ἑμμέσως ἀδικήσῃ καὶ λυπήσῃ ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ὑφ' ἑαυτοῦ φιλουμένους, ἀποτελοῦσιν ἐν τῇ τοῦ παιδὸς συνειδήσει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰδικῆς ἐκείνης ὁμάδος τῶν συναισθημάτων, ἣτινα καλοῦμεν ἠθικά. Ἐν πᾶσι δὲ τούτοις τοῖς συναισθήμασιν ὑπάρχει στοιχείον ἐναντιώσεως πρὸς τὰς πράξεις, μεθ' ὧν ταῦτα εἶναι συνημμένα, ἀποστροφή τις, συναίσθημα ἀρνήσεως καὶ ἀποτροπῆς, τοῦ οὐκ ὀφείλεις ἢ τοῦ οὐ δεῖν, συναίσθημα ἰσχυρῶς ἐπιτεινόμενον

1) Ἡ περὶ μορμολυκαίων καὶ φαντασμάτων ἀόριστος παράστασις τοῦ παιδίου ποιεῖ τὴν ἀπειλήν τοῦ θεοῦ ὅτι θὰ συγκληφῆ ὑπ' αὐτῶν φοβερωτάτην.

διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν προμνημονευθέντων παραγόντων. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ πολλοὶ τῶν παραγόντων τούτων ἀποπίπτουσιν ἐκ τῆς συνειδήσεως καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἐναντιώσεως καὶ ἀποτροπῆς συνείρεται ἕμέσως πρὸς τὰς παραστάσεις τῶν πράξεων. Ὁ πρᾶτων συναισθάνεται ἐπὶ τινῶν πράξεων κώλυσιν ἀδυνατῶν νὰ παραστήσῃ ἐαυτῷ τὰς αἰτίας τὰς ἀρχήθην τὸ συναίσθημα ἐκείνο παραγαγούσας. Συναισθάνεται τινὰ καταναγκασμὸν ἢ παρόρμησιν, ἣτις φαίνεται μὲν ὅτι εἶναι ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ὅμως ἐπέρχεται ἔξωθεν, καὶ τὸ μυστηριώδες αὐτῆς πληροῦ τοῦτον σεβασμοῦ. Ἐάν δὲ τὸ συναίσθημα τοῦτο παρακολουθῇ τὴν παράστασιν πράξεως, δὲν δύναται νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐφ' ἑαυτοῦ καταναγκαστικὴν τούτου δύναμιν. Πάντα δὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα φαίνονται ὅτι ἐξηφανίσθησαν ἐκ τῆς συνειδήσεως καταλιπόντα εἶδος τι ἀφηρημένης ὑποχρέσεως καὶ ἀποδοκιμασίας, συναίσθημά τι ἀνταγωνισμοῦ καὶ ἐναντιώσεως πρὸς τὸ πρᾶγμα, πρὸς οὗ τὴν παράστασιν εἶναι τοῦτο συνδεδεμένον.

Ἐπὶ πράξεων ἀξίων ἐπιδοκιμασίας ὅμοιον τι συμβαίνει, περὶ οὗ πλείονα ἐνταῦθα νὰ εἴπωμεν δὲν εἶναι ἀνάγκη. Τὰ συναισθήματα ταῦτα ἐπιδοκιμασίας δυνατὸν νὰ ἐπιταθῶσιν εἰς συναισθήματα ἐκτιμήσεως, θαυμασμοῦ, ἀγάπης καὶ, ἐνθα τὸ στοιχεῖον τοῦ μυστηριώδους εἰσέρχεται, σεβασμοῦ. Θαυμάζομεν καὶ ἀγαπῶμεν ἀγαθὰς πράξεις μετὰ τῆς αὐτῆς ζήσεως, μεθ' ἧς καὶ πρόσωπα, σεβόμεθα ταύτας, ὅπως τὸν θεόν. Συναισθανόμεθα ὅτι εἴμεθα ἠναγκασμένοι ἢ ὑπόχρεοι νὰ ποιῶμεν πράξεις, εἰς ἃς ἡ ἡμετέρα συνείδησις προσνέμει ἠθικὴν ἀξίαν, ὁμολογοῦμεν τὴν καταναγκαστικὴν αὐτῶν δύναμιν.

Ἐν ἄλλαις λέξεσιν τὰ συναισθήματα ἀγανακτήσεως, φόβου κτλ., ἅτινα εὐρίσκομεν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ παιδὸς μετὰ τῶν παραστάσεων πράξεων τινῶν συνεζευγμένα, ἀναπτύσσονται κατὰ μικρὸν εἰς συναισθήματα ἠθικῆς ἀποδοκιμασίας, ἀποτροπῆς καὶ τῶν τούτοις ἐναντίων, ἅτινα ἀνευρίσκομεν ἐν τῷ ἐφήβῳ. Μηδεὶς δ' ὅμως νομίσει ὅτι τὰ συναισθήματα ταῦτα παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις εἶναι ὁμοίως ἀνεπτυγμένα. Παρ' ἐνίοις μὲν αἱ παραστάσεις πράξεων τινῶν ἐγείρουσιν ἅπλᾳ συναισθήματα φόβου· πολλοὶ δέ, ὡς πείθω ἑμαυτόν, συναισθάνονται ὅτι δὲν ὀφείλουσι

νὰ ποιῶσι πράγματά τινα διὰ τὸν φόβον τῆς ἀνακαλύψεως καὶ τῶν παρομαρτουσῶν ποινῶν¹⁾). Ἄλλους ταράττει ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ ἢ ἐτέρων ὑπερφυῶν δυνάμεων ἐνθάδε καὶ ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ. Ἄλλοι δὲ πάλιν φοβοῦνται ἀγνοοῦντες ἀκριβῶς τί φοβοῦνται· ἢ παρὰστασις πράξεων τινῶν ἀμέσως τίκτει ἐν αὐτοῖς ἀόριστόν τι δέος, οὐδ' ἡ αἰτία ἀγνωστός²⁾). Ὑπάρχουσι προσέτι οἱ σεβόμενοι καὶ εὐλαβούμενοι τὸν νόμον, οἱ τὸ καθήκον χάριν τοῦ καθήκοντος ἀγαπῶντες. Συναισθάνονται ὅτι ὀφείλουσι νὰ πεῖθωνται εἰς τὸν νόμον χωρὶς νὰ συναισθάνωνται καταναγκασμὸν τινα προσώπου ἢ θεσμοῦ· συναισθάνονται τυφλὴν ὀρμὴν πρὸς τὸ δίκαιον χωρὶς νὰ κατεπείθωνται πρὸς τοῦτο ὑπὸ φόβου. Τοιοῦτοι χαρακτηῖρες εἶναι κατ' ἐμὴν γνώμην οὐχὶ τόσοι κοινοί, ὅσον νομίζονται. Οὗτοι δ' εἶναι οἱ ἀσθηροὶ ἠθικοί, οἱ περὶ τὴν ἀρετὴν ἐνθουσιαστικοί. Συναισθάνονται, ὅπερ ὁ Κάντιος, ὅτε ἔλεγεν: «Δύο πράγματα πληροῦσι τὴν ψυχὴν πάντοτε νέου καὶ πάντοτε μείζονος θαυμασμοῦ καὶ εὐλαβείας, ὅσα συχνότερον διερευνῶνται καὶ ἐπιμονώτερον μελετῶνται: ὁ ἔναστρος οὐρανὸς ὑπὲρ ἐμὲ καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος ἐν ἐμοί³⁾», καὶ ὅτε ἔγραψε τὴν πρὸς τὸ καθήκον περίφημον ἀποστροφὴν. «Καθήκον! ὦ σὺ ὑψηλὸν καὶ μέγα ὄνομα, ὅπερ οὐδὲν μὲν ἀρεστόν, οὐδὲν ἐπαγωγὸν περιέχεις, ἀλλ' ἀπαιτεῖς ὑποταγὴν, ὅμως δ' ἵνα κινήσης τὴν βούλησιν, δὲν ἀπειλεῖς, ὅπερ θὰ ἐνεποίει φυσικὴν ἀπέχθειαν καὶ τρόμον, ἀλλ' ἀπλῶς διατυποῖς νόμον, ὅστις ἀφ' ἐαυτοῦ εὕρισκει εἴσοδον εἰς τὴν ψυχὴν καὶ παρὰ παντὸς ἀνθρώπου ἐκόντος ἄκοντος ἀξιοῦται σεβασμοῦ καὶ τιμῆς (καίτοι οὐχὶ πάντοτε ὑπακοῆς), νόμον, οὐδ' ἐνώπιον πᾶσαι αἰκλίσεις οἰγῶσιν, ἂν καὶ λάθρα ἀντιδρῶσι· τίς εἶναι ἡ ἀρχὴ σου, ἀρχὴ ἀνταξία σου, καὶ ποῦ δύναται νὰ εὑρεθῇ ἡ ρίζα τῆς

1) «Καὶ ὁ Κύριος ἐκάλεσε τὸν Ἀδὰμ καὶ εἶπεν αὐτῷ, Ποῦ εἶ: Καὶ εἶπεν, ἤκουσα τῆς φωνῆς σου ἐν τῷ κήπῳ καὶ ἐφοβήθην, διότι γυμνός ἦν, καὶ ἐκρύβην».

2) Ὁ Schopenhauer εὕρισκει ἐν τῇ συνειδήσει τὰ ἑξῆς συστατικά: 1) ὁ φόβος τοῦ ἀνθρώπου, 1) ὁ δεισιδαιμονίας, 1) ὁ προκαταλήψεως, 1) ὁ ματαιοδοξίας, 1) ὁ ἔξεως.

3) Kritik d. prakt. Vernunft, VIII, 312.

Fr. Thilly—Γ. Γρατσιαίου. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν